

Máté-Tóth András: Vallásnézet. A kelet-közép európai átmenet
vallástudományi értelmezése

c. akadémiai doktori értekezésének hivatalos bírálata

Az MTA Doktori Tanácsa 58.068/14/2 felkérése (2014. október 16)
alapján a megadott szempontok szerint véleményezem a disszertációt.
Minthogy a szerző már korábban is pályázott az MTA doktori fokozatára és
most ezt a dolgozatot bírálatra kiküldték, úgy értelmezem, az eljárás
folytatásának nincs formai akadálya. Minthogy Máté-Tóth András évtizede
jelentős, tevékeny, vezető képviselője a megújulóban levő magyarországi
vallástudománynak, és korábbi tevékenységét, ide vágó publikációit maga is
felsorolta – és nyilván túljutott az ún. „habitusvizsgálaton” is – ennek
mérlegelésével a továbbiakban nem foglalkozom.

Nem tárgyalok szerkesztésbeli, stilisztikai, jegyzetelési és bibliográfikus
kérdéseket sem. Megjegyzem, hogy a kéziratban szereplő szövegbeli és
lapalji hivatkozások és a végén szereplő bibliográfia nem lettek egyeztetve.

Egyértelműen hiteles adatokat használ, mindig tudni lehet, mikor idéz a
szerző, mikor adja elő a maga véleményét. A tanulmányok egymásutánja
érthető, az egyes részek felépítése is egyesített. Imponáló irodalomjegyzék
következik a dolgozat után. Már ez is jelzi, mind nálunk, mind nemzetközi
szinten fontos tudományos témát dolgozott fel a disszertáló.

Vallásfenomenológiai dolgozat esetében is előfordulhat, hogy a
disszertáló és a bíráló ugyanarról a vallási—társadalmi jelenségről másként
vélekedik – bizonyos akadémiai szint felett azonban ez nem baj, nem is
akadálya az értekezés elfogadásának. Ilyen különbségekre ezért nem is
fogok a továbbiakban hivatkozni.

Elfogadom a mű címe mögött levő jelenség-megnevezési problémát,
amint ezt a szerző érzékelteti is. A megoldás („vallásnézet”) azonban nem
szerencsés, nem egyértelmű, és aligha fogják használni. Vagyis továbbra is
szükség lenne egy olyan fogalom „megfogalmazására”, amely a „vallás,

mint tudatforma” jelenséget frappánsan kifejezi. Egyébként az utóbbi évtizedekben a „volt szocialista” országokban számos „új” alapfogalmat ajánlottak, mind a vallás mai formáira, mind ezek kutatására vonatkozóan. Benyomásaim szerint azonban ezek (pl. mítosz, mitológia, új vallások – ahogy használni szokták ezeket) nem végiggondoltak és a régibb megnevezések vagy értelmezések legalább ugyanolyan jók voltak.

Természetesen elfogadom, hogy „a kelet-közép-európai átmenet” témájával foglalkozunk. Itt az érintett országok kutatói tudják a legjobban, milyen volt itt a helyzet pár évtizeddel ezelőtt, és most milyen? E kérdéseket a vélhető legjobb módon nekik kell feldolgozni.

Ehhez azonban hozzá kell tennem, hogy a disszertációban az „átmenet” fogalma nincs elméleti szinten tárgyalva. Ha pedig csak történeti--társadalmi leírást adunk, ez nem elég. Ugyanis nem is olyan egyszerű megnevezni, hogy még a nyilvánvalóan „átmeneti” időszakok is miért és hogyan ilyenek. Például az európai reformáció—ellenreformáció nyilván valamely „vallási átmenetre” vonatkozó megnevezések – ám ezek tartalmi meghatározása nélkül ugyanolyan üres frázis marad, mint pl. „az imperializmus a kapitalizmus új fokozata” – függetlenül attól, hogy e megállapítás igaz-e, vagy sem? Máté-Tóth egyébként ismeri és használja Turner „between-and-betwixt” fogalmát, a liminális jelenségek bemutatására. A mostani disszertáció témája esetében még alkalmasabbnak tűnik e kifejezés, ha figyelembe vesszük, hogy a kelet-európai társadalmakban „a vallások visszatérése” igazán jól megfigyelhető jelenség.

A dolgozatban szereplő fogalommal kapcsolatban két további megjegyzésem mégis van. (1) nem tudom, mi ez az „átmenet”, honnan és hova jutott? Az ezzel kapcsolatban felszínes megállapítások ellenére nem világos előttem, voltaképpen mit is tartalmaz az „átmenet” és milyen mértékig hasonló az említett egyes országokban? A szerző egyenként is tárgyalta ezeket az országokat, ám mégsem látom ezek összegezését.

Ennek okaként a (2) megjegyzést is megemlítem. A dolgozat elméleti apparátusa ugyanis, a szerző nyilatkozatai ellenére sem „közép-kelet-európai”. A „társadalmi dráma” és körülötte folyó, e kötetben csak bizonyos

mértékig bemutatott viták egyáltalán nem erre a területre vonatkoznak. A „civil vallás” és főleg az „üres jelölő” fogalmak ugyancsak más társadalmak leírásakor jelentek meg.

Fontosnak tartom, hogy a szerző elterjeszti és alkalmazza e három aktuális fogalmat. Kettő közülük (a civil vallás és az üres jelölő) igazán jól használhatók „nálunk” is. Azonban ahogy e munkában a „társadalmi dráma” bemutatásra kerül, nem, is erre mutat. Turner kutatási iránya éppen nem a vallás felé mutat. Őt és követőit követve akár a sport és a politika területére is juthatunk. (Amikor több évtizeddel ezelőtt – lásd *A vallási élmény története* – 2004 „Szokások, rítusok, ünnepek” fejezetét – tárgyaltam Turner műveit, ezt jobban a vallástudomány történetébe beágyazva tettem meg, sőt mind régi, mind modern példákat is említettem.)

A disszertáció a „régio” bemutatásával kezdődik, és a mű végén ide tér vissza a szerző. Ám mégsem vallástudományi jellegű a tárgyalás, hanem az ókori földrajztól a NATO-ig és Niederhauser Emil Kelet-Európa-történetéig sokminden bukkan itt fel. Ami a vallások nemcsak gyakorlati, hanem elméleti kutatását illeti, a „területi kiterjedés” valóban fontos kérdés, és nemcsak az egyes vallások egymás krára való kiterjesztése módján. Itt kétféle megoldás ismeretes: a milieu-elmélet szerint a táj határozza meg, milyen vallások maradnak meg egy-egy területen? A valláselmélet viszont ehhez képest fordítva gondolkodik: ha a vallás más területre jut (mint az angol protestánsok vagy az ibériai katolikusok) ott a maga képére formálja a „régio”. Máté-Tóth Andrásnak el kellene döntenie, melyik magyarázatot mennyiben és miért akceptálja. Amikor a zárófejezetben „A régio, mint elemzési egység” (a 388. laptól) rész olvasható, ez nem a korábbi részek összegezése, hanem új megközelítést (főként Beyer „globalizáció”-felfogását) említi. Egyébként a „régio” (és bármilyen térbeli elterjedéssel foglalkozó fogalom) vizsgálata voltaképpen csak komparatív módon értelmezhető. Sajnos, erre nem sok példát ismerünk. Akár a Magyarországon/Erdélyben/Romániában ma működő egyházak komparatív vizsgálata is igen tanulságos lenne e vallási (= társadalmi) régio jobb megértése számára is.

Nyilvánvalóan helyeselhető, hogy a szekularizáció is külön fejezetet kapott. Elég sokféle tény és megállapítást említ a szerző, és nem egy elnagyolt definícióra törekszik. A makro-szint és mikro-szint megkülönböztetése is több, mint gyakorlati eredmény. Tanulságos a közelmúlt magyar társadalomtudósainak (Varga Iván, Murányi Mihály, Tomka Miklós, Endreffy Zoltán, Nagy J. Endre, Kamarás István, Andorka Rudolf, Horváth Pál és mások) nézeteit felsoroló rész, amelyből azonban nehéz egyetlen összegezést készíteni. A „modernitás” és a „szekularizáció” összekapcsolása nézetem szerint helyes módon történt meg: nemcsak „szekularizáló modernizáció” van. Ezt az ötletet azonban konkrét példák elméleti tárgyalásával kelleme kiegészíteni. Taylor („sense 3) megoldása a szekularizáció meghatározására (139. lap: a modern világban a vallási értelmezés csak egyik a lehetséges értelmezések között) kellőképpen lett kiemelve. Arra gondolhatunk, a „vallásnézet” fogalmat is e keretben lehetne tüzetesebben kifejteni. Fejezetvégi összegezésében maga a szerző is utal arra, hogy az Amerikában, illetve Nyugat-Európában e névvel leírt jelenségektől különböző a Kelet-Európában feltáruló kép. Ezt azonban jobb lett volna nem is annyira részletesen, mind inkább elméleti módon bemutatni. Nyilvánvaló, hogy a tulajdonviszonyok, a családi és demográfiai szerkezet, az iskolák és művelődési intézmények milyensége, főként az „erős/gyenge” állam megléte, a tömegkommunikáció átalakulása azok a főbb tényezők, amelyekről függ a szekularizáció milyensége. Egyébként a szekularizáció nem mindig akkor hatásos, ha ezt erőszakkal kívánják elérni. A hadkötelezettség, a világútlevél vagy akár az internet sokszor hatékonyabb, mint bizonyos vallási szimbólumoknak az iskolákból kitiltása. Máté-Tóthnak e témával külön is kellene foglalkoznia.

Szinte zárójelben emlitem, hogy a Kelet-Európában törvénybe iktatott vallásszabadság, illetve az egyes országokban ennek a mindennapi gyakorlata több mint évtizeddel korábbi helyzetet tükröz – a szerző forrásai alapján. Természetesen nem e munka feladata volt az azóta bekövetkezett kisebb-nagyobb változások regisztrálása. Ám e tény elméleti szempontból is figyelemre méltó.

A disszertáció fontosságát elsősorban abban látom, hogy vallástudományi—elméleti jellegű munka. A magyar vallástudomány számára ez most kialakítandó terület. Ugyanis a mostanra megszilárduló magyar vallástudomány voltaképpen jó és elméleti háttérű az ókori vallások filológiai vizsgálatában, a katolikus teológia klasszikusainak interpretálásában, sőt a népi vallásosság kutatásában is. Viszont nem tudok a nagy magyarországi egyházak/vallások elméleti meghatározásáról. Ha egyes jelenségeket mondjuk „barokk”, „keresztényszocialista” vagy „okkult” jelzőkkel közelítjük meg – ez hasznos, ám végül is nem vallástudományi vagy vallásfenomenológiai megoldás. Máté-Tóth szemmel láthatóan tisztában van e problémával, ám nem önálló módon és nem definitív érvennyel tárgyalja.

Ha végiglapozzuk disszertációját, feltűnik, a közelmúltból milyen kevés magyar, valláselméletileg is használható publikációt és szerzőt említ. A Tomka Miklós munkásságával jellemezhető vallásszociológia természetesen szerepel. Ettől eltekintve azonban csak a vallási („szakrális”) kommunikációra vonatkozó, Horányi Özséb és Korpics Márta által az utóbbi években megfogalmazott művekre hivatkozhatunk. Ezekről Máté-Tóth Andrásnak van tudomása, és másik könyve (*Vallási kommunikáció és vallási diskurzus* – 2013) mutatja, a téma fontosságát jól ismeri. Nem arra gondolok, hogy a két monográfiát egyesíteni kellett volna (erre már terjedelmi okokból sem lett volna lehetőség) – ám az elméleti eredményeket jobban lehetett volna koordinálni.

Noha nem a most vitatott disszertáció célja volt, mégis érdemes megnézni, hogyan jelentkezik a vallásfenomenológia és a „comparative religion” e könyvben? Máté-Tóth ismeri az ilyen kézikönyveket, olykor idézi is ezeket. Ám azt a kérdést nem veti fel, az általa tárgyalt „új” korszakban ennyikre érvényesek a régi megfogalmazások? Érdemes lenne külön tanulmányban tárgyalni e kérdést. Könnyű ugyanis belátni, hogy például az új kommunikációs rendszerek elterjedése, a vallások közti ökumenizmus egészen más vallásfenomenológiai helyzetet hozott létre. Ami meg a hagyományos komparatiztikát illeti, ez először végül is a világrészek felfedezése és a gyarmatosítás mentén rendszerezett. Most viszont nálunk is

a komparatív vallásosság fordítva érvényesül: terjednek a „keleti” és „újpogány” vallások. Ennek a komparatistikáját azonban nálunk kevesen és alig próbálták megközelíteni. (Ezt láthatjuk például a 2011 szeptemberében Budapesten rendezett IASR-konferencia anyagában is.)

Összegezve: Máté-Tóth disszertációja aktuális témát vizsgál, sokoldalú, tudományközi háttérben. Ugyanakkor egyértelműen vallástudományi munka, nem pusztán leírás, hanem a nemzetközi teóriák bemutatását és némi adaptációját is adja. Mint hasonló munkák esetében másutt is – a bemutatott sokféle elgondolás olykor kaleidoszkópikus képet ad: a szerző saját teóriáját itt-ott és nem egységesen fejti ki. Ugyanakkor ez a megoldás lehetővé teszi a mű sokféle irányban való továbbgondolását.

A mai magyar vallástudomány nyeresége Máté-Tóth könyve (és más művei is).

Mint már említettem, részletkérdésekre nem térek ki, a magam más felfogását (ha van ilyen) nem kell itt részleteznem. A mellékelt tézisek nem a disszertáció beosztása szerint készültek. E különbségeket sem vitatom itt. A beadott dolgozatot nyilvános vitára alkalmasnak tartom. Azt is ide írhatom: a magam részéről el is fogadom. Megjelentetésekor azonban gondos szerkesztésre lenne szükség.

Budapest, 2015. január 6.

Voigt Vilmos hivatalos bíráló